

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش اسلام

تاریخ‌نگاری دلائل در سیره رسول خدا(ص) از آغاز تا نیمه قرن ششم هجری

استادان راهنما:

دکتر محمد علی چلونگر

دکتر اصغر فروغی ابری

استاد مشاور:

دکتر اصغر منتظر القائم

پژوهشگر:

مهناز کوهی

اسفند ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش اسلام

خانم مهناز کوهی

تحت عنوان

تاریخ نگاری دلایل در سیره رسول خدا(ص) از آغاز تا نیمه قرن ششم هجری

در تاریخ ۱۳۸۹/۱۲/۱۷ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی ... به تصویب نهایی رسید.

امضا 	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر محمدعلی چلونگر	۱- استاد راهنمای پایان نامه
امضا 	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر اصغر فروغی ابری	۲- استاد راهنمای پایان نامه
امضا 	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر اصغر منتظر القائم	۳- استاد مشاور پایان نامه
امضا 	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر مصطفی پیر مرادیان	۴- استاد داور داخل گروه
امضا 	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر غلامحسین حسین زاده	۵- استاد خارج از گروه

امضای مدیر گروه تاریخ

دکتر مرتضی دهقان نژاد

چکیده

اولین رویکرد به تاریخ نویسی در میان مسلمانان را می توان درگرایش آنها به سیره نویسی مشاهده کرد و تاریخ نگاری با موضوع پرداختن به سیره و مغازی حضرت محمد(ص) به عنوان مهم ترین شخصیت تاریخی - مذهبی در میان مسلمانان آغاز شد. در ادامه سیر سیره نویسی، در اوایل قرن سوم هجری به مرحله ای می رسیم که توجه به سیره پیامبر(ص) در قالبی جدید روی می نماید. از این زمان و تحت تأثیر شرایط فکری به وجودآمده در جوامع اسلامی، برخی از اصول و فروع دین به ویژه توحید، نبوت و معاد مورد انکار بعضی از افراد و گروه ها قرار گرفت. در نتیجه این وضعیت، کتاب هایی به نگارش درآمدند که هدف عمده در تألیف آنها اثبات پیامبری حضرت محمد(ص) بر اساس معجزاتش بود. این کتاب ها توسط طیف های مختلفی از اندیشمندان اسلامی به وجودآمدند؛ فیلسوفان اسماعیلی، محدثان، دبیران حکومتی، ائمه زیدی و...

دلایل النبوه ها که امروزه بسیاری از آنها از میان رفته است، چهره سیره نگاری را تا حدودی مخدوش کرده و رویه ای اغراق آمیز بر آن کشیده است. این آثار تا به امروز در محدوده تاریخ نگاری اسلامی مطرح نشده اند. در این پژوهش سعی بر آن بوده است تا در فاصله زمانی آغاز قرن سوم که زمان شروع نگارش های مستقل در زمینه تاریخ نگاری است، تا نیمه قرن ششم هجری با معرفی نویسندگان این آثار، معرفی کتاب ها و محتوایشان و بررسی زمینه های به وجودآمدن آنها و همچنین چگونگی نگارش این آثار توسط نویسندگان شیعه و سنی گامی در معرفی این رشته از سیره نگاری به دنیای تاریخ نگاری اسلامی برداشته شود.

کلیدواژه ها: دلایل نگاری، دلایل النبوه، رسول خدا(ص)، معجزه، تاریخ نگاری.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
د.....	مقدمه
	فصل اول: کلیات
۱.....	۱-۱- تعاریف و مفاهیم.....
۲.....	۲-۱- تبیین مسئله پژوهشی و اهمیت آن.....
۴.....	۳-۱- اهداف.....
۴.....	۴-۱- فرضیات.....
۵.....	۵-۱- پرسش ها.....
۵.....	۶-۱- پیشینه تحقیق.....
۶.....	۷-۱- نگاهی به منابع.....
۶.....	۱-۷-۱- کتاب های تاریخی.....
۶.....	۱-۷-۱- کتاب های سیره.....
۷.....	۲-۷-۱- تاریخ های محلی.....
۷.....	۳-۷-۱- تاریخ های عمومی.....
۸.....	۴-۷-۱- کتاب های انساب.....
۹.....	۵-۷-۱- کتاب های تراجم و رجال.....
۱۱.....	۲-۷-۱- فهرست ها.....
۱۱.....	۳-۷-۱- کتاب های تاریخ نگاری.....
۱۲.....	۴-۷-۱- کتاب های فرق و مذاهب.....
۱۳.....	۵-۷-۱- مطالعات و تحقیقات.....
	فصل دوم: دلایل نگاری و جایگاه آن در تاریخ نگاری اسلامی
۱۶.....	۱-۲- شرحی کوتاه از حیات پیامبر(ص).....
۱۹.....	۲-۲- تاریخ نگاری سیره پیامبر(ص).....
۲۳.....	۳-۲- زمینه های پیدایش کتاب های دلایل.....
۲۷.....	۴-۲- مضامین کتاب های دلایل.....
۲۹.....	۵-۲- منابع کتاب های دلایل.....

فصل سوم: دلائل نگاری از ابتدا تا نیمه های قرن ششم هجری

۳-۱- الدین والدوله فی اثبات نبوه النبی(ص).....	۳۶
۳-۲- دلائل النبوه ومعه.....	۴۱
۳-۳- أعلام النبوه.....	۴۳
۳-۴- شرف النبی(ص).....	۴۹
۳-۵- تثبیت دلائل النبوه.....	۵۴
۳-۶- اثبات نبوه النبی(ص).....	۶۱
۳-۷- دلائل النبوه.....	۶۴
۳-۸- أعلام النبوه.....	۶۸
۳-۹- دلائل النبوه ومعرفه احوال صاحب الشریعه.....	۷۳
۳-۱۰- دلائل النبوه.....	۷۸

فصل چهارم: مقایسه کتب دلائل

سخن پایانی.....	۹۳
منابع و مأخذ.....	۹۵

مقدمه

دلایل نگاری شاخه ای از تاریخ نگاری اسلامی است که در نیمه اول قرن سوم هجری به وجود آمد. از قرن اول که اندیشه ها و خاطرات اعراب می رفت تا جایگاه ماندگار خود را در قالب آثاری تاریخی - به صورت نوشتاری - پیدا کند، آنچه زمینه ساز این رغبت های مکتوب گردید، سیره پیامبر اکرم (ص) بود. یکی از ارکان اصلی و مورد توجه در ذهن و نگاه اعراب، حضرت محمد(ص) بود؛ آورنده دینی که اینک جایگاه خود را نه تنها در شبه جزیره عربستان، که حتی در فراسوی مرزهای قاره پیدا نموده بود. توجه به شخصیت ها انگیزه ای شد که عرب را شایسته داشتن تاریخی مکتوب ساخت و بهتر و مهم تر از محمد(ص) - که مرکز توجه اعراب تازه مسلمان شده بود - چه کسی می توانست موضوع این نوشتارها باشد؟ به این ترتیب سیره و کمی بعد مغازی پیامبر(ص) موضوع آثار مکتوب مسلمانان گردید.

این نوشتارها در ابتدا رویکردی حدیثی داشتند، که به دلیل در بر داشتن موادخام تاریخی مهم، می توان از آنها تحت عنوان تاریخ یادکرد. قرن دوم، قرن توجه تاریخ نگاری به سیره و مغازی پیامبر و پس از آن فتوحات اعراب بود. در ادامه راه سیره نگاری، همچنانکه توجه فراوان به یک موضوع آن را از مسیر طبیعی خود خارج می نماید، سیره نگاری نیز وارد مسیری غیرطبیعی گردید. توجه به بعد دیگری از شخصیت و زندگی پیامبر(ص)، محدثان و مورخان و کلامیون مسلمان را به جمع آوری معجزات پیامبر(ص) متمایل ساخت. این گرایش تحت تأثیر شرایط فکری روز به وجود آمده بود. ورود افکار انحرافی و التقاطی به سرزمین های اسلامی بر اثر گسترش قلمرو آن اصول دین را در معرض خطر انکار قرار داده بود و این موضوع بهانه ای شد برای به نگارش در آمدن کتاب هایی که اگرچه با هدف تثبیت پیامبری حضرت محمد(ص) به وجود آمده بود، اما در واقع رنگ واقعیت را از چهره سیره رسول خدا(ص) زدود. کتاب های نوشته شده در این موضوع تحت عناوین دلائل النبوه، اثبات النبوه، امارت النبوه، اعلام النبوه و نظایر آن تا امروز در تاریخ نگاری اسلامی جایی نداشته است و این در حالی است که مسلماً این آثار در مسیر تاریخ نگاری پیامبر اسلام(ص) قرار دارند. در این پژوهش سعی بر آن بوده است که این آثار به دنیای تاریخ نگاری اسلامی معرفی و در قلمرو آن جای داده شوند. یقیناً برای انجام این مهم به زمان بیشتری نیاز می باشد که زمان محدود انجام پروژه های دوره کارشناسی ارشد از بزرگ ترین موانع در راه انجام این کار بود، ضمن اینکه دسترسی به تمام کتاب های دلائل النبوه از مشکلات پیش رو به شمار می آمد.

این پایان نامه در پنج فصل تنظیم شده است:

در فصل اول تحت عنوان کلیات، پس از تعریف واژگان کلیدی در این مجموعه، فرضیات، اهداف و پرسش های این پژوهش مطرح شده و برخی از منابعی که در این راه مورد استفاده قرار گرفته معرفی شده است.

فصل دوم با عنوان دلائل نگاری و جایگاه آن در تاریخ نگاری اسلامی به سیر پیدایش این کتاب ها مروری بر زمینه های بوجود آمدن این آثار و مطالبی که در آنها وجود دارد، پرداخته است.

در فصل سوم پس از معرفی کتاب های از بین رفته در این زمینه، از ابتدای پیدایش دلائل نگاری تا اوایل قرن پنجم هجری، آثار به نگارش در آمده در این محدوده زمانی، که امروزه نیز در دسترس می باشند معرفی و بررسی شده است.

در فصل چهارم نیز پس از معرفی کتاب های از بین رفته در دلائل نگاری، از اوایل قرن پنجم تا سال ۵۳۵ هجری، آثار باقی مانده در این برهه زمانی مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل آخر نیز محتوا و سبک نوشتاری این آثار مورد مقایسه و تحلیل قرار گرفته است.

فصل اول

کلیات

۱-۱- تعاریف و مفاهیم:

- **دلایل نگاری:** یکی از گرایش های خاصی است که در هر دو محدوده سیره رسول خدا(ص) و سیره امامان راه یافته است. در این روش، اثبات پیامبری رسول خدا(ص) و امامان (ع) و نیز بیان سیره ایشان در قالب بیان معجزاتشان صورت می گیرد(خانجانی، ۱۳۸۲: مقدمه).

- **دلایل النبوه:** کتاب هایی با این عنوان درباره معجزات و دلایل نبوت رسول خدا(ص) می باشند که با مروری بر معجزات حضرت محمد(ص)، از آنها برای اثبات پیامبری ایشان استفاده کرده اند. برخی از کتاب های دلایل النبوه را می توان زندگی نامه پیامبر(ص) نیز دانست اما تأکید اصلی در آنها پرداختن به معجزات و دلایل ایشان است و در واقع تا حدودی چهره غیرطبیعی به خود می گیرد.

- **رسول خدا(ص):** محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم مکنی به ابوالقاسم و ملقب به احمد، امین، مصطفی، رسول الله و خاتم النبیین، پیغمبر عربی هاشمی قریشی و مؤسس دین اسلام (دایره المعارف فارسی ۲، ۱۳۸۰: ۲۶۷۱).

- **معجزه ۵:** معجزه از اعجاز است و امری است که منشأ آن داعی بر خیر و سعادت باشد(سجادی ، ۱۳۸۵: ۱۸۴۱). امری است خارق العاده با قصد و نیت و دعوت نبوت، غیرقابل معارضه و مقابله که خداوند به منظور تأیید انبیا و اثبات

صدق آنها به دست ایشان صادر می کند. معجزه شریطی دارد از جمله این که بایستی خارق العاده باشد، غیرقابل معارضه باشد، به دست مدعی نبوت انجام پذیرد، مطابق با ادعا باشد، مقدم بر دعوی نباشد بلکه مقارن با آن باشد (خاتمی، ۱۳۷۰: ۲۰۶).

- **تاریخ نگاری اسلامی:** در قلمرو اسلام بررسی انگیزه ها، اهداف و فواید، روشها و مکاتب، انواع تاریخ نگاری، دیدگاه های مورخان در قلمرو اسلام در وصف احوال ساکنان این قلمرو و شیوه های تدوین و تنظیم تاریخی در همین پهنه است (دایره المعارف بزرگ اسلامی ۱۴، ۱۳۸۵: ۳۰۲).

۱-۲- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن :

در تاریخ نگاری آثار به نگارش درآمده در مورد پیامبر اکرم (ص) با کتاب های متنوعی رو به رو هستیم و سیره رسول گرامی اسلام (ص) از سوی اخباریان، سیره نویسان و مورخان به اشکال گوناگون ارائه گردیده است:

۱- گروهی که به بررسی جوانب گوناگون زندگانی و سیره رسول خدا (ص) با استفاده از منابع و داده های تاریخی می پرداختند.

۲- گروهی دیگر که رسول خدا (ص) را صرفاً به صورت فرابشری و فراتاریخی دانسته اند که وی مسلط بر جریان قوانین طبیعی بوده و در وقایع گوناگون معجزات و کرامات بی شماری از خود بروز داده است. این جریان حرکت خود را با نقل برخی از روایات و اخبار که دلالت بر جایگاه رفیع رسول خدا (ص) داشت آغاز کرد و سپس با ذکر شواهد و قرائن تاریخی به تدوین سیره رسول خدا (ص) پرداخت. این جریان از نیمه دوم قرن دوم هجری به صورت غیر مستقل آغاز و در قرن سوم به صورت مستقل تحت عنوان دلائل نگاری به مسیر خود ادامه داد.

۳- گروه دیگری از سیره نویسان و مورخان با تلفیق دو جریان بالا مبدع نوع دیگری از سیره نگاری بودند که به صورت نسبتاً موفق توانست علاوه بر حفظ جایگاه فوق بشری رسول خدا (ص)، حیات آن حضرت را در متن تاریخ به صورت تاریخی مورد بررسی قرار داده و با بیان تاریخ حیات آن حضرت به ذکر برخی خوارق عادت و معجزات رسول خدا (ص) اقدام می کردند. این دیدگاه تلفیقی در میان مورخان شیعه و برخی مورخان اهل سنت نمایندگانی همچون شیخ مفید، شیخ صدوق، یعقوبی و حاکم حسکانی داشت.

به این ترتیب از نیمه اول قرن سوم هجری آثار مستقلی تحت عناوین دلائل النبوه، اعلام النبوه و تثبیت دلائل النبوه و نظایر آن، با محوریت موضوعی اثبات پیامبری حضرت محمد (ص) براساس معجزات ایشان، خود را آشکار نمود. شیوه نگارش این آثار با توجه به مکتب کلامی نویسندگان آنها یا عقلی است یا نقلی و یا تلفیقی از روش

های عقلی و نقلی. بعضی از این آثار به تفصیل به معجزات پیامبر پرداخته اند و برخی بر سبیل اختصار نبوت خاصه را که تنها پیامبری حضرت محمد (ص) را شامل می شود اثبات کرده اند. این آثار را اخباریان و نویسندگان دیگر در برابر پاسخ گویی به شبهاتی که درباره نبوت مطرح شده بود پدید آوردند. علی رغم اینکه گفته می شود نگارش این کتاب ها از قرن چهارم هجری آغاز شده است، آثاری از مدائنی (م ۲۲۴ هجری)، ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ هجری) و علی بن ربن طبری (م ۲۴۷ هجری) و حتی چند از نویسندگان آن زمان، نشان می دهد که سنگ بنای چنین آثاری در قرن سوم هجری گذاشته شده است. قرن چهارم و پنجم هجری اوج دلایل نگاری است. در این دو قرن کتاب های بسیاری در این زمینه به نگارش درآمد.

زمینه ای که بستر تولید چنین آثاری را فراهم کرد اوضاع فکری و فرهنگی اواخر قرن دوم به بعد بود. ورود افکار و اندیشه های مختلف به جامعه اسلامی که در اثر گسترش سرزمین های اسلامی به وقوع پیوسته بود، باعث شد اندیشه های جدید و بعضاً مخرب نسبت به عقاید اسلامی در جامعه منتشر شود و به این ترتیب تمام چیزهایی را که اصول و فروع دین نوظهور اسلام را تشکیل می داد، مورد رد و انکار قرار گیرد. متکلمان و برخی از دانشمندان اسلامی به مقابله با این افکار پرداختند. به این ترتیب که سعی کردند با توسل به معجزات و نشانه های پیامبری حضرت محمد (ص) به اثبات نبوت ایشان پردازند و آثاری پدید آمد که اگرچه امروزه بسیاری از آنها در دسترس نیست، شاخه ای در تاریخ نگاری پیامبر اسلام به وجود آوردند که تا به امروز مورد بی مهری قرار گرفته و در شیوه های مختلف تاریخ نگاری وارد نشده است.

این گونه آثار در جغرافیای خاصی به نگارش در نیامده اند. چنان که با نگاهی به شرح حال نویسندگان آنها، مشاهده می شود که در سرزمین های شرقی اسلامی مانند چاچ، ابوبکر قفال شاشی - چاچی - ودر نسف، مستغفری کتاب هایی در این زمینه تألیف کردند و در غرب ابن دلهاث اندلسی و ابن فطیس دلایل النبوه هایی نوشته اند. در بغداد، موصل، کوفه، بصره، در قم، قزوین، ری، اصفهان و در هرات، در عکا و در دمشق نویسندگان دست به نوشتن این آثار زده اند و دلیل آن چیزی نیست جز اینکه نبردهای اندیشه ای در جای جای سرزمین های اسلامی در جریان بوده است و به ویژه مراکز مهم فرهنگی مانند قرطبه، بغداد و توابع آن و برخی از شهرهای ایران به دلیل سابقه اندیشه ای آن، بیشتر شاهد چنین جریانی در سیره نویسی بوده اند.

در این پژوهش سعی بر آن است که در فاصله زمانی قرن سوم که آغاز نگارش کتاب های دلایل است، تا اوایل قرن ششم هجری به معرفی و نقد و بررسی این آثار پرداخته شود. گفتنی است که بسیاری از این کتاب ها یا چاپ نشده اند و یا از بین رفته اند. در این پژوهش تنها آثار مکتوب چاپ شده مورد بررسی قرار می گیرند. این پژوهش

از نظر زبانی عمدتاً شامل نگارش های عربی است و به لحاظ مکانی شامل نوشته هایی خواهد بود که در جهان اسلام در فاصله زمانی یاد شده تألیف گردیده است.

۱-۳-اهداف:

- بررسی و تبیین زمینه های پیدایش دلائل النبوه
- تبیین مسائل مطرح شده در تاریخنگاری دلائل
- تبیین جایگاه این نوع تاریخنگاری در بین سیره نویسان
- مقایسه دیدگاه های اهل سنت و تشیع در تاریخ نگاری دلائل در سیره رسول خدا(ص)

۱-۴-فرضیات:

- مورخان و سیره نویسان در پاسخ به شبهات به وجود آمده درباره نبوت حضرت محمد (ص) به نوشتن کتاب های دلائل النبوه روی آوردند.
- نگارش کتاب های دلائل النبوه از قرن ۳ آغاز و اوج آن در قرن ۴ و ۵ هجری بوده است.
- گرایش به نگارش دلائل النبوه در بین سیره نویسان اهل تسنن بیشتر از مورخان شیعه بوده است.

۱-۵- پرسش ها:

- عوامل گرایش مورخان و سیره نویسان به دلائل نگاری چه بوده است؟
- تعداد و تنوع میراث تاریخ نگاران اسلامی در زمینه دلائل النبوه چگونه است؟
- آیا میان تاریخ نگاران شیعه و سنی در نوشتن کتاب های دلائل النبوه تفاوت هایی وجود دارد؟

۱-۶- پیشینه تحقیق:

این موضوع در تاریخ نگاری پیامبر اسلام (ص) کمتر مورد توجه قرار گرفته است و از این لحاظ در خور بررسی است. با نگاهی به کتابهای تاریخ نگاری اسلامی، به وضوح جای خالی دلائل نگاری احساس می شود. کتاب دلائل النبوه بیهقی اگرچه یکی از مهم ترین کتاب های دلائل است اما بیشتر به عنوان منبعی برای تاریخ زندگی

پیامبر بدان مراجعه شده است. کتاب های "تاریخ نگاری در اسلام" به قلم هادی عالم زاده و صادق سجادی و کتاب "سیری در سیره نویسی" نوشته سید محمد باقر حجتی نیز با سکوت از کنار کتاب های دلائل النبوه رد شده اند و این در حالی است که دلائل النبوه نگاری ادامه سیره نگاری بوده است.

جعفریان (۱۳۷۶): در کتاب خود با عنوان "منابع تاریخ اسلام" با نگاهی گذرا به کتاب های دلائل، دلائل النبوه ها را در کنار دلائل الامامه ها مورد توجه قرار می دهند.

آئینه وند (۱۳۷۷): صادق آئینه وند در جلد دوم کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، آنجا که به معرفی انواع کتب تاریخی به نگارش درآمده در تمدن اسلامی می پردازد، ذکری از برخی نویسندگان دلائل النبوه و اعلام النبوه به میان می آورد. سخاوی در الاعلان بالتوئیخ لمن ذم اهل التاریخ که فهرست مفصلی از کتاب های تاریخی مسلمانان را ارائه می دهد، از کتاب های دلائل النبوه و اعلام النبوه به عنوان یکی از شاخه های کتاب های سیره نام می برد. در واقع فهرستی که آئینه وند از این نوع کتاب ها ارائه می دهد برگرفته از کتاب سخاوی است.

جعفریان (۱۳۸۵): در بخش تاریخ نگاری مسلمانان، در جلد اول تاریخ سیاسی اسلام، با اشاراتی به کتاب های دلائل النبوه توضیحات کوتاهی در این باره ارائه می کند. توضیحات وی در این زمینه به طور پراکنده و بسیار مختصر می باشد. اما وی یکی از معدود کسانی است که به این موضوع علاقه نشان داده و آن را در کتاب خود مطرح کرده است.

خانجانی (۱۳۸۵): تنها اثر مستقل در این زمینه مقاله ای است با عنوان "نگاهی به کتاب های دلائل در سیره نبوی" که با اشاره به کتاب هایی که تحت این عنوان به رشته تحریر درآمده است، بعضی از کتاب های در دسترس را به طور مختصر معرفی کرده و با نگاهی به محتوای برخی از آنها، ویژگی های این کتاب ها را بیان می کند.

۱-۷- نگاه‌های به منابع:

در نگارش این پایان نامه منابع متعددی مورد مطالعه قرار گرفت. به عنوان مهم ترین منابع باید از کتاب های دلائل نام برد که در ادامه این تحقیق به تفصیل مورد بررسی قرار خواهند گرفت. در بخش های دیگر، به ویژه معرفی نویسندگان، می توان کتاب های مورد استفاده را در چهار بخش معرفی نمود: کتاب های تاریخی، کتاب های تراجم و رجال، کتابشناسی ها و مطالعات و تحقیقات.

۱-۷-۱- کتاب های تاریخی

۱-۱-۷-۱- کتب سیره

سیره ابن هشام: اثر ابومحمد عبدالملک بن هشام بن ایوب حمیری (م سال ۲۱۳ یا ۲۱۸ ق) محدث، مورخ، ادیب، نسب شناس و تدوین کننده مشهورترین کتاب درباره سیره پیامبر می باشد. در بصره به دنیا آمد. به این دلیل که بیشتر رجال سند او در سیره از مردم کوفه و بصره اند می بایست بخش مهمی از زندگی و آموزش های خود را در این نواحی گذرانده باشد. در پایان سفرهای علمی خود به مصر رفت و تا آخر عمر در آنجا زیست. نام کتاب او السیره النبویه است که معمولاً سیره ابن هشام نیز خوانده می شود. متن سیره به صورتی که در چاپ های مختلف مشاهده می شود، به ابواب و فصول تقسیم نشده است و عنوان هایی که بعدها به بخش های مختلف آن داده اند، تنها بازگوکننده وقایع بخش هاست و آنها را به یکدیگر پیوند نمی دهد. این کتاب همواره مورد توجه و استفاده مسلمانان بوده است. ابن هشام زندگی رسول خدا(ص) را از عصر اجدادش مد نظر قرار داده و تا هنگام وفات ادامه داده و حتی به حوادث سقیفه هم اشاره می کند. این کتاب در پژوهش حاضر در مدخل آشنایی با زندگی پیامبر اکرم(ص) مورد استفاده قرار گرفت. مطالب کامل و به دلیل دست اول بودن منبع از اهمیت فراوانی برخوردار هستند.

۱-۷-۱-۲- تاریخ محلی

تاریخ بغداد: نوشته ابوبکر احمد بن علی بن ثابت معروف به خطیب بغدادی ادیب، فقیه، محدث، مورخ و علامه مفتی است که در سال ۳۹۱ یا ۳۹۲ هجری در نیمه راه کوفه و مکه و بغداد به دنیا آمد و بعدها در بغداد سکونت گزید. در ابتدا حنبلی بود اما به به مذهب شافعی گرایش پیدا کرد. در جستجوی دانش به نیشابور، اصفهان، همدان، دینور و ری سفر کرد. خطیب بغدادی از بزرگ ترین بانیان فرهنگ اسلامی است و او را حافظ شرق لقب داده اند. شمار کتاب های او ۵۶ تا ۳۰۰ دانسته اند از جمله: تاریخ بغداد در ۱۴ جلد که خاور شناس فرانسوی سالامون مقدمه ای ۳۰۰ صفحه ای بر آن نوشت و در پاریس چاپ کرد، البخلاء، تقييد العلم، التطفيل الأسماء والألقاب، الأمالی، الرّحله فی طلب الحدیث. کتاب تاریخ بغداد او از نخستین فرهنگ نامه های تاریخی است که درباره بغداد بزرگ ترین شهر و مرکز سیاست و فرهنگ اسلامی قرون میانه، از زمان تأسیس تا سال ۴۶۳ هجری نوشته شده است. کتاب به شرح حال مشاهیری که در آنجا زاده شده، بالیده، ساکن شده یا از آنجا عبور کرده اند؛ شامل صحابه، خلفا، سلاطین، امرا، وزراء، دانشمندان علوم مختلف و مبانی فکری آنها بویژه علمای دین می پردازد. خطیب بغدادی بعد از مقدمه و ذکر روایتی از پیامبر در مژده فتح مدائن به دست مسلمانان و شرح احوال ۵۰ تن از

صحابه که به مدائن آمده بودند، برای تبرک به شرح احوال رجالی که نامشان محمد بوده است می پردازد. دیگر تراجم را به ترتیب الفبایی پی می گیرد. این کتاب در ۱۴ جلد منتشر شده است. در پژوهش حاضر برای تکمیل شرح حال بعضی از نویسندگان کتاب های دلائل مورد استفاده قرار گرفته است و البته اطلاعات منحصر به فردی از آنها ارائه نداده است ضمن اینکه به طور مختصر به آنها پرداخته است.

۱-۷-۱-۳- تاریخ های عمومی

تاریخ الاسلام و وفیات مشاهیر الاعلام: یکی از آثار شمس الدین ابو عبدالله محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز ذهبی است. ذهبی از فقهای شافعی، محدث و مورخ معروف و از ائمه علم در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم می باشد. در سال ۶۷۳ هجری در دمشق و به روایتی در میافارقین به دنیا آمد و به قاهره کوچ کرد و سرانجام به دمشق رفت و در همانجا در گذشت. او را محدث العصر و خاتمه الحفاظ گفته اند. از آثار او می توان به این کتاب ها اشاره کرد: تاریخ الاسلام در ۲۰ جلد، تذکره الحفاظ، دول الاسلام، میزان الاعتدال در نقد رجال، العیر فی خبر من غیر، اختصار السنن بیهقی. او در این کتاب حوادث تاریخ اسلام را براساس سال شمار از زمان حضرت محمد (ص) تا سال ۷۰۰ هجری به نگارش در آورده است. علاوه بر ذکر حوادث، شرح حال حدود چهل هزار تن از مشاهیر در کتاب ارائه شده است که بیشتر حجم کتاب همین شرح حال هاست. فهرست های کامل و مفصلی از بخش های مختلف کتاب در آخر هر جلد ارائه می شود. این کتاب در ۳۰ جلد منتشر شده است. اطلاعاتی که درباره نویسندگان کتاب های دلائل ارائه می دهد کامل و مفصل می باشد و تقریباً از تمامی آنها نام برده و به شرح حال آنها پرداخته است.

شذرات الذهب فی اخبار من ذهب: اثر ابو الفلاح عبدالحی بن عماد حنبلی است که در صالحیه دمشق به دنیا آمد. ابن عماد ساکن قاهره بود و در موسم حج در سال ۱۰۸۹ در مکه در گذشت. از آثار او می توان به شرح متن المنتهی در فقه حنبلی، شرح بدیعیه ابن حجّه و معطیه الأمان من حنث الأیمان اشاره کرد. ابن عماد شذرات الذهب فی اخبار من ذهب را در شرح حال رجال اسلامی تا سال ۱۰۰۰ هجری به نگارش در آورد. او مطالبش را از سال اول هجری آغاز کرده و حوادث مهم هر سال را در ابتدا ذکر کرده و بعد به وفیات مهم هر سال می پردازد. فهرست های کتاب تحت عنوان فهرست های عام، فهرست اعلام و فهرست اماکن در آخر هر جلد ذکر می شوند. نکته ای که درباره این کتاب باید به آن توجه کرد این است که ابن عماد در ذکر وفیات هر سال، به شرح حال تعداد معدودی از این افراد می پردازد. کتاب او از جامعیت چندانی برخوردار نیست. در این رساله در تکمیل معرفی برخی نویسندگان دلائل النبوه به این کتاب مراجعه گردید.

۱-۷-۱-۴- کتاب انساب

الانساب اثر مشهور عبدالکریم بن منصور سمعانی، فقیه ومحدث بزرگ شافعی، مورخ و نسب شناس می باشد. در سال ۵۰۶ هجری در مرو به دنیا آمد و در سال ۵۶۲ هجری در همانجا درگذشت. تعداد شیوخ او را چهار هزار تا هفت هزار شیخ دانسته اند. از آثار اوست: الانساب، تاریخ مرو در ۲۰ جلد، تزییل تاریخ بغداد و فضائل الصحابه. سمعانی در این کتاب در ۸ جلد به شرح احوال بیش از چهار هزار نفر از بزرگان علم و ادب و دین می پردازد. این شرح ها به ترتیب الفبایی القابی است که براساس اقتباس از شهرها و روستاها هستند، به این دلیل ارزشی جغرافیایی نیز به کتاب می دهند. این کتاب اگرچه یکی از منابع مهم تاریخ ایران به شمار می رود ولی قسمت زیادی از محتوای آن شرح زندگی کسانی است که چندان مشهور نبوده اند. ابن اثیر، الانساب را خلاصه کرده و آن را لب اللباب من تهذیب الانساب نامید. بعدها سیوطی دانشمند مصری، اللباب را خلاصه کرد و آنرا لب اللباب نامید. در نگارش این رساله در معرفی برخی از نویسندگان آثار دلائل از این کتاب استفاده شده است. سمعانی اطلاعات مفیدی از این افراد همراه با ذکر بعضی از کتاب هایشان ارائه می دهد.

۱-۷-۱-۵- کتاب های تراجم و رجال

کتاب های تراجم و رجال در این پایان نامه به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفت زیرا یکی از محورهای اصلی در این پژوهش، معرفی نویسندگان کتاب های دلائل بود. ضمن اینکه در معرفی دیگر شخصیت های مربوط به این تحقیق نیز به کار رفته است.

المنتظم: اثر ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد بن جوزی معروف به ابن جوزی، شیخ الاسلام، ادیب، فقیه حنبلی، خطیب، متبحر در انواع علوم، اعم از ادب، فقه و جزآن می باشد. در سال ۵۰۸ یا ۵۱۰ در بغداد به دنیا آمد. به دلیل سکونت در محله قُرضه الجوز یا مَشْرَعه الجوز در بغداد، به ابن جوزی معروف شد. تعداد ۲۵۰ یا ۳۴۰ کتاب برای او برشمرده اند. مجالس وعظ باشکوهی برپا می کرد که تعداد حاضران یکی از آن مجالس را صد هزار تن گفته اند. ابن جوزی در سال ۵۹۷ هجری درگذشت. از آثار اوست: الأذکیاء و اخبارهم، فنون الأفتان فی عیون علوم القرآن، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، مناقب عمر بن خطاب، مناقب احمد بن حنبل و... او در کتابش المنتظم که در ۱۸ جلد به چاپ رسیده است به شرح حال سه هزار و سیصد و هفتاد نفر از خلفا، پادشاهان، وزیران، فقها، مورخین و... پرداخته است. او گاه به منابع مورد استفاده اش اشاره می کند. اهمیت این کتاب در این است که برخی از مورخین مانند سبط بن جوزی در مراہ الزمان و ابن کثیر در البدایه و النهایه و یا ذهبی در تاریخ اسلام از روایات او استفاده کرده اند. او در کتابش جدا از این شرح حال ها، به یک دوره تاریخ از ابتدای

خلقت تا تاریخ انبیا و پیامبر اسلام و تاریخ خلفا نیز می پردازد. توضیحات او درباره مشاهیر تاریخ اسلام اگرچه به تفصیل کتاب های ذهبی نیست اما تعداد بسیار زیادی از این مشاهیر را معرفی می کند و از این لحاظ کتابش تقریباً کامل است. ابن جوزی از نویسندگان مورد بررسی این رساله به شرح حال برخی از آنها پرداخته است. توضیحات او در این زمینه بسیار مختصر می باشد.

وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان نوشته شمس الدین احمد بن محمد بن خلکان مورخ مشهور از تبار برمکیان است که با ۹ واسطه نسب به جعفر بن یحیی برمکی می رسانید. در سال ۶۰۸ هجری در اربل متولد شد. به موصل، حلب، دمشق و قاهره سفر کرد. در دمشق، قاهره و حلب بر کرسی قضاوت نشست و در حلب در سال ۶۸۱ هجری درگذشت. اثر معروف او **وفیات الاعیان و انباء الأبناء الزمان** است که در آن به شرح حال ۸۴۶ تن از بزرگان علم و دولت می پردازد. این کتاب در سال ۹۳۰ هجری به دست مولانا ظهیر الدین اردبیلی به فارسی ترجمه شده و به زبان های ترکی، فرانسوی و... نیز ترجمه گردید. این کتاب که نویسندگان را در ترتیبی الفبایی معرفی می کند، علاوه بر شرح حال دانشمندان و خلفا، به ارائه توضیحاتی درباره کسانی که به گونه ای در بین مردم مشهور بوده اند نیز می پردازد. ابن خلکان در تدوین و تألیف این کتاب از منابع متعددی استفاده کرده و چنان که خود می گوید هیچ کتابی از مشهور و غیر مشهور در دست مردم نبود که از آن استفاده نکرده باشد. وی در کتابش به شرح حال صحابه پیامبر (ص)، تابعین و خلفا پرداخته است به این دلیل که شرح حال این گروه ها را می توان به آسانی در کتب رجالی و تاریخی به دست آورد. در رساله حاضر برای معرفی برخی از نویسندگان کتاب های دلائل به این کتاب مراجعه شده است. توضیحات او اگرچه چندان مفصل نیست اما از نویسندگان مورد نظر اطلاعات خوبی به دست می دهد.

سیر اعلام النبلاء: اثر دیگر شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان ذهبی است. کتاب **سیر اعلام النبلاء** در ۲۴ جلد به چاپ رسیده است. این کتاب بر اساس طبقات مرتب شده و شامل چهار طبقه است. او در این کتاب تنها به شرح احوال مشاهیر پرداخته و در مورد حوادث تاریخی سکوت کرده است. تفاوت این کتاب با تاریخ الاسلام در این است که **سیر اعلام النبلاء** از لحاظ شرح حال ها کامل تر و مفصل تر است در صورتی که او در تاریخ الاسلام حوادث تاریخی را نیز از نظر می گذراند. ذهبی در این کتاب در معرفی اعلام و مشاهیر در تاریخ اسلام تاجائی که می توانسته اطلاعات مفیدی به دست داده است و آثار آنها را تقریباً به طور کامل ذکر می کند. این کتاب برای معرفی بیشتر نویسندگان کتاب های دلائل و آثار آنها مفید واقع شده است.

تاریخ الحکما: اثر جمال الدین ابوالحسن علی معروف به ابن قفطی یا قفطی متوفای ۶۴۶ هجری است. این کتاب که مهم ترین اثر قفطی است شامل زندگی نامه فلاسفه و ریاضی دانان و اطباء یونانی و اسلامی از عرب و عربی نویس، از قدیم الایام تا زمان مؤلف می باشد. کتاب بعد از سال ۶۲۴ هجری تألیف شده است، اما اصل کتاب که ظاهراً اخبار العلما باخبار الحکما نام داشته، از میان رفته است و فقط مختصری از آن در دست است که شخصی به نام محمد بن علی بن محمد خطیبی سوزنی در سال ۶۴۷ هجری آنرا تحت عنوان "المنتخبات الملتقطات من کتاب تاریخ احکما" تدوین کرد که معمولاً آنرا تاریخ الحکما گویند. این مختصر شامل ۴۱۴ زندگینامه درباره حکما، پزشکان، ریاضی دانان و اختر شناسان است، با نقل عباراتی از نویسندگان یونانی که اصل آنها مفقود شده است. با مقایسه مطالب تاریخ الحکما با مطالب الفهرست ابن ندیم چنین برداشت می شود که ابن قفطی آنچه را که مؤلف الفهرست نوشته، عیناً تجدید کرده است. می توان گفت شرح حال اشخاصی که بعد از ۳۷۷ هجری می زیسته اند، یا از خود ابن قفطی یا اقتباس از آثار دیگران است. قفطی در بین حکمای اسلامی از علی بن سهل طبری نیز یادی می کند و شرحی از زندگی و آثار او ارائه می دهد. طبری نویسنده قدیمی ترین کتاب برجای مانده در دلائل نگاری است.

۱-۷-۲- فهرست ها

- **الفهرست:** اثر مشهور ابوالفرج محمد بن اسحاق ابی یعقوب الندیم در گذشته به سال ۳۸۵ هجری می باشد. یکی از جالب ترین و نفیس ترین آثار است که به زبان عربی نوشته شده و حاوی فهرست کتاب های تألیف شده تا زمان مؤلف، در رشته ها و موضوعات مختلف است. در واقع می توان آن را یک دایره المعارف دانست که یکی از اسناد پرارزش تمدن اسلامی است که در حدود سال ۳۷۷ هجری نوشته شده است. در سال ۱۸۶۸ میلادی، فلوگل قسمت مربوط به شرح زندگی مانی در کتاب الفهرست را به آلمانی ترجمه و منتشر کرد. در سال ۱۸۷۱ میلادی، تمام کتاب توسط فلوگل و مولر در لایپزیک چاپ و منتشر شد. اشپرنگر معتقد است الفهرست در واقع اسامی کتاب های یک کتابخانه بوده است که ابن ندیم آنها را به ترتیب موضوع های مختلف نگاشته است ولی بروکلیمان با این نظر مخالف است. الفهرست ابن ندیم برای معرفی برخی نویسندگان کتاب های دلائل مورد مراجعه قرار گرفت. اما به دلیل محدوده زمانی که این کتاب دربرمی گیرد، در موارد معدودی، در مورد این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته است. ابن ندیم به برخی از کتاب های دلائل النبوه و نویسندگان آنها نیز پرداخته است.

۱-۷-۳- کتاب های تاریخ نگاری

- **الاعلان بالتوبیخ لمن ذم اهل التاريخ:** اثر مشهور محمد بن عبدالرحمن سخاوی، فقیه، شافعی و مورخ موثق و عالم حدیث و تفسیر و ادب می باشد. سخاوی در سال ۸۳۱ هجری در قاهره به دنیا آمد. اصالت او به شهر سخا در مصر برمی گردد. در سال ۹۰۲ هجری در مدینه درگذشت. از ۴۰۰ شیخ و استاد دانش آموخت و به سفرهای بسیار رفت. بیش از ۲۰۰ کتاب تألیف کرد از جمله: الضوء واللامع فی اعیان قرن التاسع، المقاصد الحسنه در حدیث، التحفه اللطیفه فی اخبار المدینه الشریفه، الأعلان بالتوبیخ لمن ذم اهل التاريخ، طبقات المالکیه و التاريخ المحیط. الاعلان بالتوبیخ از مفصل ترین کتابشناسی های آثار تاریخی اسلامی است که تاریخ متأخر تألیف آن به مؤلف این اجازه را داده تا آثار بیشتری را معرفی کند. البته نویسنده در مورد کتب و نویسندگان آنها توضیحات چندانی ارائه نمی دهد. در این کتاب که از حجم کمی برخوردار است، به اسامی کتاب های دلائل اشاره شده است.

۱-۷-۴- کتاب های فرق و مذاهب

کتاب های فرق و مذاهب از منابع اصلی این پژوهش به شمار می رود. این آثار هم برای معرفی زمینه های پیدایش کتاب های دلائل و هم برای توضیح عقاید نویسندگان که زمینه ساز تألیف چنین آثاری بوده است به کار رفته است.

فرق الشیعه: اثر معروف ابو محمد حسن بن موسی نوبختی ادیب، فیلسوف و متکلم شیعی امامی، عالم نجوم و ریاضیات می باشد. در سال ۳۰۰ هجری به دنیا آمد. آثار بسیاری دارد و نام سی کتاب او در ریحانه الادب آمده است. از جمله: الآراء والدیانات، الحجج فی الامامه، حجیه الخبر الواحد والعمل به، المرایا وجهه الثویه فیه و فرق الشیعه که بارها چاپ شده است. او هم چنین کتاب هایی در رد بر مجسمه و واقفه و غلاه و فرقه های دیگر نوشت. در پژوهش حاضر جهت آشنایی با عقاید اسماعیلیه درباره نبوت در قرن سوم به این کتاب مراجعه گردید. توضیحات نوبختی در این باره مختصر، مفید و به زبانی سلیس و روان می باشد. کتاب فرق الشیعه برای آشنایی با اوضاع فرقه های مختلف شیعه تا پایان قرن سوم کتاب مفیدی خواهد بود.

الملل والنحل: اثر مشهور ابو الفتح تاج الدین محمد بن عبدالکریم، فقیه، فیلسوف و متکلم اشعری است که در سال ۴۶۷ یا ۴۶۹ هجری در خراسان به دنیا آمد. ابو مظفر خوافی و ابونصر قشیری از مشایخ او بودند و عبدالکریم سمعانی شاگرد او بود. در بغداد مجالس وعظ و املاء حدیث داشته است. شهرستانی در ۵۴۸ یا ۵۴۹ هجری در زادگاه خود درگذشت. او به عقاید فلاسفه گرایش داشت. یاقوت در مورد او می گوید: «فیلسوفی متکلم بود و اگر افراط او در حمایت از مذاهب فلاسفه نبود یک امام می بود». از دیگر آثار او می توان به این موارد اشاره

کرد: تفسیر مفاتیح الاسرار و مصابیح الانوار، ارشاد الی عقاید العباد، تاریخ الحکماء، المبدأ والمعاد، نهاییه الاقدام فی علم کلام و... ذهبی او را به الحاد و غلو در تشیع متهم دانسته است. این کتاب از منابع مهم در شرح مذاهب و آرا و عقاید اسلامی است. در رساله پیش رو درمورد عقاید اسماعیلیه درباره نبوت به این کتاب مراجعه شد. اگرچه شهرستانی سعی کرده است که همه فرقه های موجود در جامعه اسلامی در زمان خودش را مورد توجه قرار دهد، اما در پرداختن به عقاید آنها چندان لزومی برخورد ندیده است. شهرستانی در این کتاب به طور گذرا به عقاید اسماعیلیه می پردازد و چندان به بحث نبوت از دیدگاه آنها پرداخته و اصلاً توضیحی در این باره نمی دهد و درباره زنادقه نیز توضیحات چندان ارائه نمی دهد. درباره عقاید زیدیه و معتزله درباره نبوت هم اطلاعات چندان نمی دهد.

تلبیس ابلیس: اثر دیگری از ابن جوزی است. ابن جوزی از نظر عقاید و روش و منش و گفتار، نماینده وضع متوسط محیط و زمان خویش است و از مذهب مختار و گرایش حاکم دفاع می کند و این به ویژه در کتاب تلبیس ابلیس که معروف ترین و شاید مهم ترین اثر اوست مشهود است. در این کتاب تمام کسانی را که مانند او نمی اندیشیده اند فریب خوردگان شیطان دانسته است و در رد قول مخالفان به بحث و جدل پرداخته و در تأیید حرف های خودش از آوردن احادیث مجعول خودداری نکرده است. او با اندک بهانه ای به هر «اهل بدعتی» تاخته و در این راه برای آنکه به گمان خود شمار هفتاد و دو فرقه جهنمی را درست کند تقسیمات مصنوعی از مذاهب و فرق ارائه می دهد. با این حال با توجه به بعضی کتاب های هم عصر، مطالب ابن جوزی در تلبیس ابلیس تأیید می شود و می توان کتاب او را سند مهمی از تاریخ فکری و اجتماعی دنیای اسلام در قرن ششم هجری دانست. در این رساله نیز در همین راستا مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۷-۵- مطالعات و تحقیقات

تاریخ اندیشه های کلامی در اسلام اثر عبدالرحمن بدوی، شامل دو جلد است. مؤلف در جلد اول بعد از ارائه گفتاری پیرامون علم کلام و تعریف آن به بررسی مکتب کلامی معتزله و اشعری و اندیشه های آنها می پردازد. در جلد دوم با پرداختن به فرقه های باطنی به تحلیلی کامل از اندیشه ها و تاریخ آنها پرداخته است. در پژوهش حاضر برای معرفی و آشنایی با عقاید قاضی عبدالجبار همدانی بسیار کارگشا و مؤثر بود. در مورد برخی از شخصیت های اسماعیلی نیز به این کتاب مراجعه گردید. این کتاب یکی از منابع تحقیقاتی جامع و مطلوب برای آشنایی با معتزله، اشاعره و اسماعیلیه می باشد.